

**NEMIS VA O'ZBEK TILLARIDA PAYT (ZEIT)
KONSEPTINING LINGVOKULTUROLOGIK XUSUSIYATI**

**O'zbekiston Milliy universiteti Xorijiy filologiya
fakulteti**

**Filologiya va tillarni o'qitish (nemis tili)
yo'nalishi 4-kurs**

**Talabasi: Usmonova Shahnoza Sarvar qizi,
Ilmiy rahbar: o'qit. A.T. Zoirov.**

Annotatsiya: Mazkur maqolada nemis va o'zbek tillarida vaqt tushunchasining til va madaniyat doirasidagi talqini o'zaro solishtirish asosida yoritiladi. Tadqiqot davomida vaqtning til tizimidagi ifodalanish shakllari, uning mazmuniy qamrovi hamda jamiyat dunyoqarashi bilan bog'liqligi ko'rib chiqiladi. Ayniqsa, barqaror iboralar orqali vaqtni anglashdagi milliy o'ziga xosliklar ochib beriladi. Natijalar shuni ko'rsatadiki, nemis tilida vaqt tartib va me'yor bilan uyg'unlashgan bo'lsa, o'zbek tilida u kundalik tajriba va urf-odatlar bilan bog'liq holda namoyon bo'ladi.

Аннотация: В данной статье освещается сопоставительное исследование понятия времени в немецком и узбекском языках в аспекте взаимодействия языка и культуры. Рассматриваются способы выражения времени в языковой системе, его содержательная структура и связь с мировосприятием общества. Особое внимание уделяется устойчивым выражениям, отражающим национальную специфику понимания времени. Результаты показывают, что в немецком языке время связано с нормированностью и упорядоченностью, тогда как в узбекском — с повседневным опытом и традициями.

Annotation: This paper presents a comparative study of the notion of time in German and Uzbek within the framework of language-culture interaction. It analyzes how time is structured and expressed in each language,

as well as its relation to social worldview. Special attention is given to fixed expressions that reveal culturally specific interpretations of time. The results indicate that German associates time with order and regulation, whereas Uzbek connects it with everyday experience and traditions.

Kalit soʻzlar: vaqt tushunchasi, til va madaniyat, semantik qamrov, barqaror iboralar, milliy xususiyat, solishtirma tadqiqot

Ключевые слова: понятие времени, язык и культура, семантическая структура, устойчивые выражения, национальная специфика, сравнительное исследование

Keywords: notion of time, language and culture, semantic structure, fixed expressions, national specificity, comparative study

KIRISH

Zamonaviy tilshunoslikda inson tafakkuri, til va madaniyat oʻrtasidagi oʻzaro bogʻliqlikni tadqiq etish ustuvor ilmiy yoʻnalishlardan biri hisoblanadi. Ayniqsa, konseptual tahlil orqali muayyan tushunchalarning turli tillarda qanday ifodalanishi va idrok etilishi masalasi muhim ahamiyat kasb etadi. Konsept tilshunoslikda inson ongida shakllangan, ijtimoiy tajriba va madaniy qadriyatlar bilan bogʻliq murakkab mental birlik sifatida qaraladi hamda u til tizimining turli darajalarida oʻz aksini topadi.

Shunday asosiy va universal konseptlardan biri — vaqt tushunchasidir. Vaqt inson hayotining barcha jabhalarini tartibga soluvchi muhim kategoriya boʻlib, u voqelikni idrok etish, faoliyatni tashkil etish va ijtimoiy jarayonlarni boshqarishda asosiy omil sifatida namoyon boʻladi. Biroq vaqtning mazmuni va talqini barcha madaniyatlarda bir xil emas. Har bir jamiyat oʻz tarixiy rivoji, turmush tarzi va qadriyatlari asosida vaqtni oʻziga xos tarzda anglaydi va ifodalaydi.

Nemis va oʻzbek tillarida “Zeit / payt” tushunchasi ana shunday madaniy farqlarni yoritishda muhim material beradi. Nemis tilida vaqt koʻproq aniqlik, tartib va rejalashtirish bilan bogʻliq holda ifodalanadi, bu esa ushbu jamiyatda

vaqtni samarali boshqarishga bo'lgan yondashuvni aks ettiradi. O'zbek tilida esa vaqt tushunchasi ijtimoiy munosabatlar, an'anaviy qarashlar va hayotiy tajriba bilan uyg'un holda qo'llaniladi. Bu farqlar til birliklarida, ayniqsa, frazeologik ifodalar va nutqiy qo'llanishlarda yaqqol namoyon bo'ladi.

Mazkur tadqiqot lingvokulturologik va qiyosiy-typologik yondashuvlar integratsiyasiga tayanadi. Tadqiqotning nazariy-metodologik asosini konseptual tahlil, semantik modellashtirish hamda diskursiv yondashuv tashkil etadi. Payt konseptining til va madaniyatdagi aksini aniqlash maqsadida, avvalo, konsept tushunchasining kognitiv va lingvokulturologik talqinlari umumlashtirildi va ularning asosiy komponentlari aniqlab olindi [1; 176].

Tadqiqot jarayonida deskriptiv metod orqali nemis va o'zbek tillaridagi vaqtni ifodalovchi leksik birliklar tizimli ravishda tavsiflandi. Shuningdek, qiyosiy metod yordamida har ikki til materiallari o'zaro solishtirilib, ularning o'xshash va farqli jihatlari aniqlashtirildi. Mazkur bosqichda semantik maydon tahlili asosida Payt konseptining yadroviy va periferik elementlari ajratib ko'rsatildi hamda ularning funksional yuklamasi izohlandi [2; 89].

Lingvokulturologik tahlil doirasida frazeologik birliklar, maqol va matallar (paremiologik materiallar) asosiy empirik manba sifatida tanlab olindi. Ushbu birliklar orqali vaqt konseptining milliy-madaniy koddagi aks etish xususiyatlari, qadriyatlar tizimi bilan bog'liqligi va mental model sifatidagi o'rni aniqlandi. Bunda interpretativ tahlil usuli qo'llanilib, til birliklarining konnotativ va pragmatik ma'nolari chuqur sharhlandi [3; 54]. Bundan tashqari, diskursiv tahlil metodi asosida vaqt konseptining real nutqiy vaziyatlarda qo'llanishi, uning kommunikativ-pragmatik funksiyalari hamda kontekstual variativligi o'rganildi. Ushbu metod vaqtning faqat grammatik kategoriya emas, balki ijtimoiy-madaniy fenomen sifatida shakllanishini ko'rsatishga xizmat qildi [4; 112]. Natijada qo'llangan metodlar majmui Payt konseptining ko'p qatlamli tuzilishini semantik, kognitiv va lingvokulturologik darajalardagi

o'zaro bog'liqligini kompleks tarzda yoritish imkonini berdi hamda tadqiqotning ilmiy asoslanganligini ta'minladi.

TADQIQOT NATIJALARI VA TAHLIL

O'tkazilgan qiyosiy-lingvokulturologik tahlil natijalari shuni ko'rsatadiki, nemis va o'zbek tillarida Payt konsepti umumiy tushunchaviy asosga ega bo'lsa-da, uning madaniy talqini va semantik tuzilishi turlicha shakllangan. Nemis tilida "Zeit" ko'proq aniq o'lchovli, ketma-ketlikka asoslangan va ratsional idrok etiladigan kategoriya sifatida namoyon bo'ladi. Bu holat vaqtni tartib, rejalashtirish va samaradorlik bilan bog'lovchi til birliklarida yaqqol ko'rinadi, masalan: "Zeit ist Geld", "keine Zeit verlieren" kabi iboralar vaqtning amaliy va foydali resurs sifatida qaralishini ifodalaydi [6; 89].

O'zbek tilida esa payt konsepti ko'proq hayotiy tajriba, ijtimoiy muhit va qadriyatlar tizimi bilan bog'liq holda talqin etiladi. Vaqt bu yerda faqat o'lchov birligi emas, balki inson hayotining mazmuni va ma'naviy tajribasi bilan uyg'unlashgan tushuncha sifatida qaraladi. "Vaqt — tabib", "har ishning o'z vaqti bor" kabi paremiologik birliklar vaqtning falsafiy va tarbiyaviy mazmunini aks ettiradi hamda uning inson hayotidagi o'rnini chuqurroq ifodalaydi.

Semantik maydon tahlili natijalari shuni ko'rsatdiki, har ikki tilda vaqt konseptining asosiy komponentlari — davomiylik, ketma-ketlik va o'lchanuvchanlik umumiy xarakterga ega. Biroq periferik qatlamlarda sezilarli farqlar mavjud. Nemis tilida periferik tushunchalar sifatida "Punktlichkeit", "Effizienz", "Planung" kabi birliklar ustunlik qilsa, o'zbek tilida sabr, taqdir, qanoat kabi madaniy-axloqiy mazmunga ega birliklar ko'proq uchraydi. Bu esa vaqtning har ikki madaniyatda turlicha qadriyatlar tizimi bilan bog'liqligini ko'rsatadi. Frazologik materiallar tahlili ham ushbu farqlarni yanada aniqroq namoyon etadi. Nemis tilidagi "Zeit ist Geld" iborasi vaqtni iqtisodiy resurs sifatida baholashni bildirsa, o'zbek tilidagi "Vaqt g'animat" ifodasi uning

qaytmas va qadrlanishi zarur bo'lgan hayotiy ne'mat ekanligini ta'kidlaydi. Shuningdek, "Pünktlichkeit ist die Höflichkeit der Könige" maqoli nemis madaniyatida vaqtga rioya qilishning ijtimoiy norma ekanligini ko'rsatsa, o'zbek tilidagi "Vaqt — oqar daryo" metaforasi uning uzluksiz va to'xtovsiz jarayon sifatida idrok etilishini ifodalaydi.

Diskursiv tahlil natijalari shuni ko'rsatdiki, nemis tilida vaqt konsepti ko'pincha qat'iy tartib, reglament va aniq rejalashtirish bilan bog'liq nutqiy vazifani bajaradi. O'zbek nutqiy amaliyotida esa vaqtga oid ifodalar ko'proq muloqot madaniyatini yumshatish, hurmat ifodalash va ijtimoiy moslashuvni ta'minlash vositasi sifatida qo'llaniladi. Bu esa kommunikativ strategiyalarda ham madaniy farqlar mavjudligini ko'rsatadi.

Umuman olganda, tadqiqot natijalari Payt konseptining ko'p qatlamli lingvokognitiv tuzilishga ega ekanligini tasdiqlaydi. U nafaqat til tizimida, balki madaniy va tafakkuriy model sifatida ham faoliyat yuritadi. Qiyosiy tahlil orqali nemis va o'zbek lingvomadaniyatlarida vaqtni idrok etishning o'ziga xos modellari aniqlanib, ularning semantik va pragmatik farqlari ilmiy jihatdan asoslab berildi.

XULOSA

Mazkur tadqiqot natijalari nemis va o'zbek tillarida Payt konseptining lingvokulturologik jihatdan murakkab va ko'p qatlamli tuzilishga ega ekanligini ilmiy asosda tasdiqladi. Tahlillar shuni ko'rsatdiki, vaqt kategoriyasi har ikkala til tizimida universal semantik yadroga ega bo'lsa-da, uning konseptual talqini, madaniy interpretatsiyasi hamda pragmatik funksiyalari milliy mentalitet va ijtimoiy tajriba bilan bevosita belgilanadi.

Nemis tilida vaqtning chiziqli, segmentlangan va ratsional model asosida idrok etilishi uning aniqlik, tartib va samaradorlik kabi qadriyatlar bilan uyg'unlashganligini namoyon etsa, o'zbek tilida vaqt konsepti ko'proq situativ, tsiklik va aksiologik mazmun kasb etib, ijtimoiy-madaniy me'yorlar hamda an'anaviy dunyoqarash bilan uzviy bog'langan holda shakllanadi. Ushbu

farqlar til birliklari — xususan, frazeologizmlar, paremiologik konstruktsiyalar va diskursiv vositalar orqali aniq ifodasini topadi. Shuningdek, tadqiqot davomida aniqlanganki, “Zeit / payt” konsepti nafaqat semantik birlik, balki kognitiv model sifatida ham faoliyat yuritib, insonning borliqni idrok etish, uni tartibga solish va baholash jarayonlarida muhim rol o‘ynaydi. Bu esa vaqtning lingvokulturologik tahlilini faqat til doirasida emas, balki kengroq — madaniyatlararo kommunikatsiya va tafakkur tizimlari kesimida o‘rganish zarurligini ko‘rsatadi.

Umuman olganda, olib borilgan qiyosiy tahlil natijalari nemis va o‘zbek lingvomadaniyatlarida vaqt konseptining o‘ziga xos modellari mavjudligini, ularning shakllanishi esa tarixiy, ijtimoiy va madaniy omillar bilan chambarchas bog‘liqligini yoritib berdi. Mazkur xulosalar lingvokulturologiya, kognitiv tilshunoslik va qiyosiy tadqiqotlar doirasida konseptual tizimlarni chuqurroq anglashga xizmat qiladi hamda kelgusidagi ilmiy izlanishlar uchun muhim nazariy asos yaratadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Маслова В.А. Лингвокультурология. – Москва: Академия, 2001 - 57-bet.
2. Степанов Ю.С. Константы: Словарь русской культуры. – Москва, 1997 - 112-bet.
3. Кубрякова Е.С. Основы когнитивной лингвистики. – Москва, 2004 - 148-bet.
4. Humboldt W. von. Über die Verschiedenheit des menschlichen Sprachbaues. - Berlin, 1836 – 23-bet.
5. Lakoff G., Johnson M. Metaphors We Live By. – Chicago, 1980 - 89-bet.
6. Weisgerber L. Muttersprache und Weltbild. – Düsseldorf, 1950 - 67-bet.
7. Wierzbicka A. Semantics, Culture and Cognition. – Oxford, 1992 - 134-bet.